

AMBIENTUL EPOCII PAULINE – PREAMBUL LA REVOLUȚIA CREȘTINĂ A LIBERTĂȚII

Pr. Asist. univ. dr. Marian Robert PUIESCU

*Consilier eparhial al Arhiepiscopiei Târgoviștei;
Asistent universitar în cadrul Facultății de Teologie și Științele Educației
a Universității Valahia din Târgoviște, Romania
marian.puiescu@yahoo.com*

ABSTRACT: The Atmosphere of the Pauline Era - the Preamble to the Christian Revolution of Freedom.

The socio-political environment of the time of the mission of St. Paul helps us to understand some of the frameworks of Pauline thinking, the way in which Saint Paul took on some ideas of the times and inserted them into his system of thinking. Especially since there are today those who say that Providence prepared the emergence and development of the Roman Empire in a form that would allow the most effective dissemination of the Gospel, the coincidence between the beginning of the Empire and the appearance of Christianity is by no means coincidental. Thus thinks, for example, Meliton of Sardis, who in a letter to the Emperor Marcus Aurelius states that: "It is a very great proof of its perfection that our doctrine flourished with the happy beginning of the empire." This theme will also be repeated by B. Pascal or Ch. Peguy. Even though today this theory does not have many supporters, it helps us to understand the real environment of the spread of the Gospel by St. Paul, for since he heard the call of the Macedonian (cf. Acts 16:9), the great apostle has made the Roman world an immense and prolific field of evangelization.

Keywords: *freedom, paulin, Christianity, slavery, Church, Roman Empire.*

Imensul spațiu dominat de Imperiul roman, cu sistemul său ingenios de organizare, a înlesnit considerabil opera de răspândire a Evangheliei în timpul activității sfântului Pavel. De ce? În primul rând, datorită aceluia: "sentiment al unității omenirii sub o lege universală...sentimentul solidarității omului în cadrul imperiului"¹, care a creat un context favorabil pentru

1 E. C. Cairns, *Creștinismul de-a lungul secolelor* (trad.rom.), Oradea, Editura Cartea Creștină, 1997, p. 29.

receptarea mesajului evanghelic. Acesta proclama tocmai unitatea de fapt a omenirii, prin situarea în aceeași sclavie a păcatului, dar și posibilitatea unității prin încorporarea în Biserică, Trupul mistic al lui Iisus Hristos și, deci posibilitatea comunitară de salvare, de mântuire și desăvârșire. Acest spirit de unitate existent în Imperiul roman care a generat conștiința solidarității și unității omenirii este unic în istoria imperiilor antice, pentru că: “nici un imperiu al Orientului Apropiat Antic, nici chiar Imperiul lui Alexandru, nu a reușit să le dea oamenilor acel sentiment al unității lor într-o organizație politică.”²

Sentimentul unității a fost utilizat cu inteligență de către sfântul Pavel în argumentația necesității universale a îndreptării³ și a avut impactul scontat asupra celor vizați: locuitorii și cetățenii Imperiului. La edificarea acestui sentiment a contribuit foarte mult aplicarea eficientă a legii romane. Încă de la începutul secolului al V-lea î.Cr., adică de la debutul sistemului republican, această lege a obiceiului a fost codificată într-un corpus numit cele douăsprezece table, legi care au devenit treptat parte esențială educației fiecărui roman⁴. Întrând în contact cu multe popoare, romanii au ajuns la concluzia că marile principii din legea romană făceau parte din legislația tuturor popoarelor, iar datorită înclinației lor spre filosofie: “au explicat aceste similarități împrumutând conceptul grecesc de lege universală, ale cărei principii erau scrise în natura omului și puteau fi descoperite prin procese raționale.”⁵

De mare importanță în consolidarea sentimentului roman al unității a fost și acordarea statutului de cetățean unor neromani, pentru diferite motive și pe diverse căi. Începând din perioada apropiată nașterii Fiului lui Dumnezeu întrupat și până în timpul guvernării împăratului Caracala cetățenia romană a fost progresiv acordată tuturor oamenilor liberi din Imperiu⁶, ceea ce a contribuit semnificativ la crearea sentimentului de unitate, solidaritate și egalitate în fața legii. Legea romană a anticipat Evanghelia care proclama egalitatea omenirii atât în fața păcatului, cât și a mântuirii și a înlesnit succesul misiunii apostolice (cf. Filip.3,20) prin:

2 *Ibidem.*

3 Rom.31-20; Gal. 2,16; 3,22.

4 I. C. Cătuneanu, *Curs elementar de drept roman*, Cluj, Editura Cartea Românească, 1927, p. 9.

5 E. C. Cairns, *Creștinismul de-a lungul secolelor* (trad.rom.), Oradea, Editura Cartea Creștină, 1997, p.30.

6 A. Giardina, *Omul roman* (trad.rom.), Iași, Editura Polirom, 2001, p.12

- ♦ sistemul de acordare a cetățeniei romane⁷,
- ♦ accentuarea demnității individuale,
- ♦ dreptul echitabil la justiție,
- ♦ intenția de a aduna oamenii de diferite națiuni și rase sub o singură organizație politică (Imperiul).

Sistemul roman imperial de organizare politico-administrativă a avut o uriașă importanță pentru activitatea apostolică, atât pentru că făcea legătura între toate orașele importante ale Imperiului, dar și pentru că erau foarte sigure și bine organizate (cf. Fap.26,27). De aceea, sfântul Pavel a predicat mai întâi în porturi și de-a lungul marilor axe de comunicație a drumurilor și văilor. Apoi, în cartierele tuturor marilor orașe ale Imperiului se aflau evrei, fie ca negustori sau funcționari, fie ca sclavi sau soldați (la fel cum găsim astăzi cartiere chinezești în toate marile orașe ale lumii).

Acest uriaș spațiu de misiune care era Imperiul roman avea o solidă unitate culturală dată atât de civilizația romană, cât mai ales de mijloacele de comunicare ale acesteia și de cele două limbi oficiale ale Imperiului. Prima limbă era greaca (*koine*), comună întregului Orient, limbă a culturii, a filosofiei, a comerțanților, a scrierilor Noului Testament-prima limbă a Bisericii; cea de a doua, latina, de mai mică răspândire față de prima, era limba capitalei (Roma), a întregului Occident, a nordului Africii și a administrației imperiale romane.

În timpul vieții apostolului Pavel (1-67)⁸ domnea în lumea cunoscută atunci ceea ce s-a numit *pax romana* (aproape întreaga lume cunoscută se afla sub dominația militară a Romei care ofera o relativă pace și stabilitate). Aceasta se constituie într-un alt argument al lucrării providențiale care a pregătit terenul predicării Evangheliei într-un spațiu de maximă eficiență administrativă. Imperiul atinsese maximul puterii sale militare, politice, economice, teritoriale și culturale, întreg bazinul mediteranean fiind înglobat puterii romane.

7 M. F. Baslez, *op.cit.*, 16; G. Mancinetti-Santamaria, *Les Bourgeoises municipales italiennes au II-e et au I-er siecle av. J.C.*, Paris-Napoli, 1983, pp.133-136; J. Reynolds, R. Tannenbaum, *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 1987, pp. 57-58; J. Holzner, *Paul din Tars* (trad.rom.), Iași, Sapiența, 2002, 14; R. M. Feraru, C. Jinga, *Merele de Aur. Antologie de documente scrise din epoca Noului Testament*, Timișoara, Marineasa, 2001, p.171.

8 J. Holzner, *op.cit.*, p. 274.

Cercetătorii moderni evaluează populația evreiască din Imperiu la aproximativ 7 milioane de locuitori (mai exact 6.944.000) și această evaluare se bazează pe informația istoricului Barhebreus (cronicar siriatic) referitoare la recensământul evreilor realizat de împăratul Claudiu (41-54).⁹ Această cifră ne arată de ce sfântul Pavel a întâlnit atât de multe comunități ebraice în misiunea sa, de ce nu s-a adresat direct doar păgânilor. A convertit în primul rând evrei, pentru că aceștia erau pregătiți de Legea Mozaică și puteau primi mai ușor Evanghelia, devenind rapid vestitorii ei.

Lumea în care a trăit și predicat sfântul Pavel este: "o lume nouă, aflată în gestație, în plin tumult intelectual, comercial și religios, după zeci de ani de război și sărăcie".¹⁰ Este un fapt cunoscut că această perioadă debutează cu victoria împăratului Octavian de la Actium (31 î.C.) și durează aproximativ o jumătate de veac. Mai înainte Imperiul suferise de pe urma războiului civil, a invaziilor străine și a unor timpuri în care proliferaseră tâlharii și pirații care făceau drumurile nesigure și, în consecință, afectau puternic economia imperială. Apoi, pentru prima oară în istorie prin cucerirea tuturor teritoriilor din jur, Marea Mediterană devenise un spațiu geo-strategic, economic și cultural exclusiv roman.

Lumea în care apostolul acționează este o lume profund urbanizată¹¹, ce avea ca model cetatea grecească-*polisul* cu locuitori mai mult deschiși noului decât cei din mediul rural care erau atașați profund păgânismului. Strategia misionară a sfântului Pavel a fost genială, pentru că a vizat în principal centrele urbane strategice (cele mai importante din punct de vedere economic, cultural și militar) unde a convertit localnici, iar apoi i-a însărcinat să ducă mesajul evanghelic în orașele și satele din jur. Este ceea ce astăzi se numește: „activitate piramidală în rețea”¹².

La început Sf. Pavel predica în sinagogi, dar atunci când mediul ebraic devenea tensionat (cf. Rm.1,16) își orienta predica în mod direct către păgâni în orice loc.¹³ Ca nimeni altul în Biserica primară, sfântul Pavel a înțeles caracterul universal al Creștinismului și s-a dedicat răspândirii lui

9 * * * *Originile creștinismului* (trad.rom.), introd. P. Geoltrain, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 318.

10 *Ibidem*, p. 267.

11 A. Momigliano, A. Schiavone, *Storia di Roma*, Torino, 1988, p. 172.

12 A. Ranon, „San Paolo. Vita e Lettere”, în *EMP*, Padova, 1991, pp. 20-21.

13 F. Comte, *Marile figuri ale Bibliei* (trad.rom.), București, Editura Humanitas, 1995, p. 176.

până la marginile lumii cunoscute atunci. El nu s-a cruțat pe sine pentru atingerea acestui scop, dar nu și-a neglijat propriul neam, pe evrei și acest lucru este dovedit de faptul că în fiecare oraș unde ajungea căuta mai întâi sinagoga și proclama Evanghelia. Deși apostolul și-a început activitatea în timpul împăratului Caligula (37-41), care avea serioase probleme psihice, majoritatea activității sale s-a desfășurat în timpul împăratului Claudius (41-54), un excelent administrator care a dat Imperiului o reală pace internă, ceea ce a permis desfășurarea activității misionare apostolice în condiții de mare stabilitate politică și militară. Spre finalul vieții pământești a apostolului Pavel, Imperiul va fi condus de împăratul nebun Nero (54-68), care asemenea lui Caligula (37-41 d.Hr.) s-a remarcat printr-o proastă administrare a Imperiului.

Din punct de vedere social în Imperiul exista un grav dezechilibru, pe de o parte creat de apariția unei puternice clase bogate în urma enormelor capturi de război (metale prețioase, sare, cereale sau sclavi), iar pe de altă parte de existența unei populații sărăcite de sistemul de taxe și impozite foarte apăsător, sursă importantă de susținere a războaielor și alianțelor imperiale.

O deosebită receptivitate față de mesajul Evangheliei o aveau săracii (*pauperes*)¹⁴ și sclavii, adică clasele sociale disprețuite în lumea antică. Mai ales sclavii se aflau într-o situație degradantă, fiind total desconsiderați, lipsiți de drepturi reale, umiliți, chinuți și asupriți; aflați sub povara grea a puterii, suportau cu greu durerea și suferința.¹⁵ Cu toate acestea, sclavii au fost cei dintâi receptivi față de mesajul evanghelic care susținea: egalitatea dintre oameni (bazată pe originea comună a oamenilor, creați după chipul lui Dumnezeu, pentru a cărui mântuire s-a întrupat însuși Fiul lui Dumnezeu), eliberarea (e adevărat în primul rând din sclavia păcatului, dar nu o neglijau nici pe cea socială) din orice servitute și sclavie, accentuarea calității de fiu al lui Dumnezeu pentru orice om, iubirea, bucuria, dreptatea (personală și socială), dar mai ales crearea unei noi ordini mondiale prin transformarea mentalităților. Cum lumea Imperiului roman era plină de sclavi, convertirea multora din ei a însemnat un imens câștig pentru Creștinism,

14 M.I. Finley, *Studies in Ancient Society*, London, 1974, p.75; I. Moiescu, *Activitatea Sfântului Apostol Pavel în Atena*, București, Editura Anastasia, 2002, p.38.

15 A. Giardina, *op.cit.*, p.130; M. I. Finley, *Ancient Slavery and Modern Ideology*, London, 1988, p.12; *Idem*, A. Schiavone, *Societa romana e produzione schiavistica*, Roma, 1981, p. 31; J.C. Dumont, *Servus. Rome et l'esclavage sous la Republique*, Roma, 1988, p. 23.

nu doar datorită numărului și deschiderii lor față de Iisus Hristos, “omul durerilor” (cf. Is 53,3), ci și datorită posibilității lor de intra în contact cu toate celelalte clase sociale și a putea răspândi astfel mai ușor Evanghelia.

Clasa celor îmbogății de pe urma războaielor imperiale era aproape total dezinteresată de Creștinism, căci vedea în el o amenințare pentru poziția ei dominantă în Imperiu. Această amenințare era dată atât de aderența masivă a clasei medii, a săracilor și a sclavilor la noua religie, cât și de elementele de doctrină privitoare la: libertate, egalitate, profunda spiritualitate, accentul pus pe viața eternă etc., astfel încât, puțini bogați s-au convertit (cf. Fil.1,13).

Creștinismul a atras la început în special oamenii care simțeau cel mai intens povara păcatului și a degradării umane: negustori, marinari, militari, săraci, sclavi, hoți, tâlhari, sclavi, prostituate, în general pe cei care aveau mai multă nevoie de vindecare.

O bună înțelegere a ambientului paulin ne-o oferă și cunoașterea orizontului religios al vremii. Pe lângă sistemul roman (bazat pe divinitățile Latium-ului și pe cele grecești latinizate), în Pantheonul imperial roman existau o multitudine de zeități care au fost preluate de la cetățile cucerite și integrate religiei romane. Nu exista o religie romană unitară, căci fiecare cetate avea propriile ei zeități. În zonele rurale existau cultele agrare care venerau spiritele naturii (ale pământului, plantelor, animalelor, divinitățile protectoare ale fertilității și rodniciei) și celebrau moartea și învierea naturii. Problemele vieții de stat se împleteau cu problemele și obligațiile religioase¹⁶, de aceea predicarea Evangheliei va întâmpina serioase obstacole din partea unei societăți astfel structurată.

O formă de cult dominantă în vremea apostolică era cultul împăratului.¹⁷ Acesta avea o mare importanță în vremea apostolului Pavel și își avea originea în Orient, ajungând la Roma și devenind obligatoriu din secolul al III-lea. Considerentele introducerii acestui cult în Imperiu erau de natură politică, fiind o formă de a menține și a dezvolta loialitatea față de împărat.¹⁸ Din cauza refuzului cultului împăratului, Creștinismul nu va mai fi tolerat de către Imperiu și se va ajunge la marile persecuții anti-creștine.

16 Ioan-Gheorghe Rotaru, *Drept bisericesc*, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2014, pp.45-46.

17 P. Alexander, *Enciclopedia Bibliei* (trad.rom.), Cluj, Logos, 1996, p. 304.

18 E. C. Cairns, *op.cit.*, p. 57.

Față de Biserică, administrația imperială romană a manifestat o opoziție puternică, căreia i s-a adăugat atât aversiunea unor evrei (mai ales după separarea creștinilor de cultul de la Templu, după distrugerea acestuia în anul 70 d.Hr.), cât și opoziția unor aderenți ai religiilor de mistere (precum cea a lui Mithra, Cybele sau Isis), care vedeau în Creștinism o religie concurentă.

Viața religioasă a lumii greco-romane era marcată și de practicarea religiilor de mistere, culte cu caracter inițiativ și elitist, în care se amestecau diverse idei religioase și filosofice, fără a avea o unitate interioară sau o simbolică unitară. Dintre religiile orientale, cele mai prezente erau în Imperiu: cultul zeiței Isis venit din Egipt, cultul zeului Mithra, venit din Persia și cultul zeiței Cybele, venit din Frigia. Acestea aveau un caracter profund esoteric¹⁹, exclusivist, inițiativ, secret și senzualist. Ele erau de origine orientală, provenind în special din cultele domestice de origine, fie asiatică, fie egipteană sau grecească. Dacă la început aveau un caracter oarecum superficial, fiind legate de fertilitate (a solului, a familiei), mai târziu ele se interiorizează, orientându-se către problema desăvârșirii omului²⁰.

De-a lungul timpului, mulți au încercat să acrediteze ideea că sfântul Pavel a preluat multe din religiile de mistere în special concepția despre Sfintele Taine (mai ales Botezul, Mirungerea și Euharistia). Aceste supoziții au la bază unele similitudini între riturile catartice (de purificare), de unire mistică sau de iluminare ale acestor religii de mistere și sacramentele creștine, sau între teologia morții și a renașterii zeului și a persoanelor legate de el prin cult și teologia creștină a Crucii și Învierii. Fără a fundamenta teologia sacramentală creștină pe aceste rituri păgâne, este posibil ca Providența divină să fi pregătit și prin acestea din urmă întruparea Fiului lui Dumnezeu, mai ales dacă țineam seama de preferința oamenilor simpli pentru aceste rituri:

ideile și legendele atât de bogate și numeroase erau trăite în practică, în viața cotidiană a poporului simplu, în religiile de mistere, fenomen care constituie un imens capitol din spiritualitatea antică și de care s-au ocupat pe larg și cu multă competență istoricii ai religiilor sau cercetători din alte domenii, începând cu Sfinții Părinți (precum Sf. Clement Alexandrinul, Eusebiu de Cezareea sau Sf. Ioan Chrisostom), și termi-

19 I. Moisescu, *op.cit.*, p. 38.

20 A. Bertholet, *op.cit.*, p. 286.

nând cu cei mai cunoscuți specialiști contemporani, între care strălucesc te dominant numele lui Mircea Eliade.²¹

Statul roman permitea funcționarea oricărui cult, conform principiului: „atâta timp cât cineva era un bun cetățean și era loial statului roman, el putea crede în orice voia.”²² Sistemele religioase erau tolerate dacă nu se împotriveau religiei oficiale și acceptau cultul împăratului. Elita socială, politică, economică și culturală nu avea prea mare considerație pentru aceste zeități, dar folosea religia pentru scopuri în special politice. Intelectualii romani erau fie stoici, fie epicurei sau neopitagoreici și fundamentau desăvârșirea pe contemplație. În general, ei nu erau prea religioși, pentru că teama de zei sau nevoia de ajutor divin nu mai era pe primul plan al aspirațiilor personale. Intelectualitatea vremii era convinsă că pentru realizarea idealurilor ei nu avea nevoie decât de propriile sale hotărâri și puteri, iar: „problemele fundamentale care mai mult de cinci secole au constituit obiectul de cercetare în filosofia greacă: cunoașterea științifică a lumii și precizarea locului pe care omul îl ocupă în univers, trec acum pe plan secundar.”²³

Cea mai mare influență o avea în Imperiu roman, în secolul I, filosofia stoică.²⁴ Aceasta a fost întemeiată de Zenon din Citium (340-250 î.C.) și era orientată spre monoteism, spre transcendență și spre promovarea virtuții. Interesant este că stoicii: „reinterpretează vechile religii și politeismul străvechi într-un sens psihologic și individual...Păstrând o anumită fidelitate față de rituri, ei pun accentul pe purificarea morală.”²⁵ Soteriologia stoică susținea că, dacă omul trăiește în conformitate cu legea naturală, cu rațiunea poate accede la desăvârșire și: „această perfecțiune poartă numele de virtute (αρετή) și constă în însușirea binelui (τό αγαθόν). Tot ceea ce este bun pentru suflet, ceea ce este util, ceea ce-i produce bucurie trebuie urmărit fără încetare; este singurul bine adevărat, absolut și real.”²⁶ Fiind un curent filosofic foarte la modă în perioada vieții sfântului Pavel, stoicismul avea foarte mulți adepți și în Tars, precum: Atenodorus și Nestor²⁷.

21 I. Buga, „În zorii gândirii umane”. Studiu introductiv la Sf. Grigore de Nyssa, *Despre Viața lui Moise*, Sf. Gheorghe Vechi, București, 1995, pp. 25-26.

22 P. Alexander, *op.cit.*, p. 304.

23 I. Moisescu, *op.cit.*, p. 43.

24 Ioan-Gheorghe Rotaru, *Istoria filosofiei, de la începuturi până la Renaștere*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2005, pp.185-190.

25 J. Comby, *op.cit.*, p. 22.

26 I. Moisescu, *op.cit.*, p. 52.

27 G. T. Marcu, *op.cit.*, p. 14.

Un alt curent filosofic dominant în perioada apostolică a fost și gnosticismul.²⁸ El era un amalgam religios și filosofic al antichității târzii ce are la bază dualismul, ornat din plin cu elemente vetero-testamentare sau chiar creștine.

Bibliografie:

- * * * *Originile creștinismului* (trad.rom.), introd. P. Geoltrain, Iași, Editura Polirom, 2002.
- BASLEZ, M. F., *Sfântul Paul* (trad.rom.), București, Editura Compania, 2001.
- BÂRLĂNESCU, I., *Personalitatea Sfântului Paul*, Timișoara, Editura Al Ban, 1993.
- BELEA, N., „Personalitatea Sfântului Pavel și sufletul modern”, în *R.T.*, Sibiu, 1936.
- BERTHOLET, A., *Dicționarul religiilor* (trad.rom.), Universitatea A. I. Cuza, Iași, 1995.
- BIȘOC, *Sfântul Paul, omul sentimentelor adevărate*, Iași, Editura Sapienția, 2002.
- BOCIAN, M., Raut, U., Lenz, *Dicționar enciclopedic de personaje biblice* (trad.rom.), București, Editura Enciclopedică, 1996.
- BROWN, R.E., Fitzmyer, J.A., Murphy (coord.), R.E., *Introducere și Comentariu la Sfânta Scriptură* (trad.rom.), vol. I, Târgu Lăpuș, Galaxia Gutenberg, 2005.
- BUGA, I., „În zorii gândirii umane“. Studiu introductiv la Sf. Grigore de Nyssa, *Despre Viața lui Moise*, Sf. Gheorghe Vechi, București, 1995.
- CAIRNS, E. C., *Creștinismul de-a lungul secolelor* (trad.rom.), Oradea, Editura Cartea Creștină, 1997.
- CĂTUNEANU, I. C., *Curs elementar de drept roman*, Editura Cartea Românească, Cluj, 1927.
- CHARPENTIER, E., *Să citim Vechiul Testament* (trad.rom.), București, EARC, 1998.

28 Ioan-Gheorghe Rotaru, *Aspecte antropologice în gândirea patristică și a primelor secole creștine*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2005, pp. 227-246; Idem, „Gnosticismul. Apariție, concepte, organizare, clasificări și influențe”, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Orthodoxa*, (2007), LII, nr.1, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, pp. 229-251.

- COMBY, J., *Să citim Istoria Bisericii* (trad.rom.), București, EARCB, 1999.
- COMTE, F., *Marile figuri ale Bibliei* (trad.rom.), București, Editura Humanitas, 1995.
- DOUGLAS, J. D., *Dicționar Biblic* (trad.rom.), Oradea, Editura Cartea Creștină, 1995.
- DOUGLAS, J. D., Teney, M.C., *The New International Dictionary of the Bible*, Zondervan Bible Publishing, Marshall Pickering, Grand Rapids, 1984.
- DUMONT, J.C., *Servus. Rome et l'esclavage sous la Republique*, Roma, 1988.
- FERARU, R. M., C. Jinga, *Merele de Aur. Antologie de documente scrise din epoca Noului Testament*, Timișoara, Marineasa, 2001.
- FERENȚ, E., *Isus Cristos, Cuvântul lui Dumnezeu întrupat pentru mântuirea omului*, Sapienția, Iași, 2005.
- FINLEY, M. I., *Ancient Slavery and Modern Ideology*, London, 1988.
- SCHIAVONE, A., *Societa romana e produzione schiavistica*, Roma, 1981.
- FINLEY, M.I., *Studies in Ancient Society*, London, 1974, 75.
- GIARDINA, A., *Omul roman* (trad.rom.), Iași, Editura Polirom, 2001.
- GOLDSTEIN, C., *Rațiuni ale inimi. O filozofie a credinței*, (trad.rom.), București, Viață și Sănătate, 2004.
- MARCU, G. T., *Saul din Tars*, Sibiu, 1939.
- MOISESCU, J., *Activitatea Sfântului Apostol Pavel în Atena*, București, Editura Anastasia, 2002.
- MOMIGLIANO, A., Schiavone, A. *Storia di Roma*, Torino, 1988.
- MUNGIU-PIPPIDI, A., *Evangelistiții*, București, Editura Cartea Românească, 2006.
- PETERCĂ, V., *Ceasul adevărului*, Iași, 1997.
- PETERCĂ, V., *Ceasul adevărului*, Iași, 1997.
- PETERCĂ, V., *Mesianismul în Biblie*, Iași, Editura Polirom, 2003.
- PRAT, F., *Pe Urmele Sfântului Paul, Apostolul Neamurilor* (trad.rom.), Librarie Victor Lecofre, J. Cybalda Editeur, 1923.
- RAHNER, K., *Tratat fundamental despre credință. Introducere în conceptul de creștinism* (trad.rom.), Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpuș, 2006.
- RANON, A., „San Paolo.Vita e Lettere”, în *EMP*, Padova, 1991.

- ROTARU, Ioan-Gheorghe, “Gnosticismul. Apariție, concepte, organizare, clasificări și influențe”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Orthodoxa*, (2007), LII, nr.1, Cluj University Press, Cluj-Napoca, pp. 229-251.
- ROTARU, Ioan-Gheorghe, *Aspecte antropologice în gândirea patristică și a primelor secole creștine*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2005.
- ROTARU, Ioan-Gheorghe, *Istoria filosofiei, de la începuturi până la Renaștere*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2005.
- ROTARU, Ioan-Gheorghe, *Drept bisericesc*, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2014.
- SESCU, P. (coord.), *Introducere în Sfânta Scriptură*, Iași, Editura Sapientia, 2001.